

УДК 159.9(075.8)

Вплив теорії установки Д.М.Узнадзе на розвиток учення про соціальну установку

Коваленко А.Б.

У статті розглядаються головні положення теорії установки Д.М.Узнадзе та їх вплив на вивчення соціальної установки особистості. Представлено аналіз досліджень зарубіжних та вітчизняних дослідників з проблеми сутності, структури, функцій соціальної установки.

Ключові слова: соціальна установка, аттитюд, поведінка, ціннісні установки.

В статье рассматриваются главные положения теории установки Д.Н.Узнадзе и их влияние на изучение социальной установки личности. Представлен анализ исследований зарубежных и отечественных исследователей по проблеме сущности, структуры, функций социальной установки.

Ключевые слова: социальная установка, аттитюд, поведение, ценностные установки.

In the article main positions of theory of setting of D.N.Uznadze and their influence are examined on the study of the social setting of personality. The analysis of researches of foreign and domestic researchers is presented on issue of essence, structure, functions of the social setting.

Key words: social setting, attitude, behavior, value settings.

Актуальність дослідження соціальної установки важко переоцінити, оскільки значна кількість соціально-психологічних явищ пояснюється саме з точки цього феномену. Це, зокрема, проблема відповідності реальної поведінки намірам індивіда, вплив рекламного повідомлення на особистість тощо. Тому вивчення витоків проблематики соціальної установки, її особливостей та специфіки вимагає подальшого розвитку.

Вивченням особистості з позицій теорії установки займалися численні учні школи Д.М.Узнадзе: Ш. А. Надірашвілі, В. Г. Норакидзе, А. С. Прангішвілі, Н. И. Сарджвеладзе, Г. И. Цинцадзе, Ш. Н. Чхартішвілі, А. С. Шерозія та ін. Дослідження соціальної установки бере початок від Г.Спенсера, У.Томаса і Ф.Знанецького і переважно досліджується як проблема аттитюда у західній соціальній психології Р.Лап'єром, М.Смітом, Д.Брунером, І Р.Уайтом, Л.Добом М.Фішбайном, М.Смітом, Дж.Брунером, Х.Келменом та ін., та у вітчизняній науці Д.Кацом, Г.М.Андреевою, В.О.Ядовим та ін.

Метою нашого дослідження є вивчення впливу теорії установки Д.М.Узнадзе на розвиток учення про соціальну установку.

Поняття установки було вперше введено до експериментальної психології німецьким психологом Л. Ланге, а пізніше розроблялося Д.М.Узнадзе та його школою. Теорія установки, за власною оцінкою Д.М.Узнадзе, є спробою пояснити активність живого організму як цілого, його взаємостосунки з дійсністю за допомогою введення особливого внутрішнього утворення, поначеного поняттям «установка». У загальному плані установка розглядається ними як готовність до певної активності в певній ситуації. Причому ця готовність визначається взаємодією конкретної потреби та ситуацією її задоволення. Звідси поділ установок на два різновиди — актуальні та фіксовані. Перші виявляються у формі дифузного, недиференційованого стану, другі — цілком диференційовані, одержані в результаті повторного впливу ситуації, тобто базуються на досвіді. Установка виникає за наявності одночасно двох умов: потреби, що актуально діє в даний момент, і об'єктивної ситуації задоволення цієї потреби. Таким чином, у її формуванні враховуються внутрішні і зовнішні чинники.

У рамках теорії установки розроблено метод експериментального дослідження установки, вивчення види установок, процес їх формування, описано їх властивості. З позиції установки дано характеристики психічних процесів, здійснено оригінальну класифікацію форм поведінки та діяльності людини, виявлено ієрархічні рівні психічної активності — індивіда, суб'єкта, особистості.

На відміну від установки в зарубіжній психології, в якій цей феномен виступає як окреме психологічне утворення, Д.М.Узнадзе надає поняттю установки статус загальнопсихологічної категорії, а теорія цього феномена перетворюється в загальнопсихологічну теорію установки і поширюється на вивчення патопсихологічних явищ, знаходить застосування в педагогіці, виступає основою при розробленні системи методів психотерапії — сет терапії.

Установка описувалася як те опосередковуюче утворення між впливом середовища і психічними процесами, яке пояснює поведінку людини, її емоційні і вольові процеси, тобто виступає детермінантою будь-якої активності організму. Зокрема, мислення (а також творча фантазія, праця тощо) виникає в ситуації утруднення актів поведінки, викликаних певною установкою, коли ускладнення ситуації викликає необхідність зробити спеціальним об'єктом дослідження це ускладнення.

Поряд з неусвідомлюваними найпростішими установками виокремлюють складніші соціальні установки, ціннісні орієнтації особистості тощо. Тому загальні положення теорії установки Д.М.Узнадзе зберігають своє принципове значення і для соціальної психології, особливо що стосується фіксованої установки. Власне кажучи, загальнопсихологічні установки можна вважати частковим виявом установки соціальної (аттитюда). Хоча, на відміну від установки, яка частіше за все пов'язана з задоволенням простих, фізіологічних потреб людини

в добре знайомих ситуаціях і виявляється на неусвідомлюваному рівні, соціальна установка є станом свідомості людини і стосується питань, пов'язаних з аналізом соціальних ситуацій і соціальних об'єктів.

Важливими ознаками установки є інтенсивність позитивного чи негативного афекту, тобто відношення до якогось психологічного об'єкта, та її латентність, або недоступність для прямого спостереження.

Виходячи з цих ознак, установка вимірюється на підставі вербальних самозвітів опитуваних. Цей самозвіт є нічим іншим, як узагальненою оцінкою особистості власного почуття схильності або несхильності до конкретного об'єкта. Інакше кажучи, аттитюд — це міра почуття (афекту), викликаного конкретним об'єктом («за» чи «проти»). Саме так побудовані відомі шкали установок Л.Терстоуна, Д.Лайкерта та інших, що є біполярним континуумом з полюсами: «дуже добре» — «дуже погано», «повністю згоден» — «повністю не згоден» тощо.

Поняття «установка» у соціальній психології вперше з'явилося у Г.Спенсера. Дослідження цієї проблеми було започатковано американськими соціологами У.Томасом і Ф.Знанецьким у 1918 р. у праці «Польський селянин в Європі та Америці», в якій вони розглядали установку як предмет соціальної психології. Соціальна установка означає певний психічний стан переживання індивідом цінності, значення, смислу соціального об'єкта. Зміст же цього переживання визначається зовнішніми, тобто локалізованими в соціумі, об'єктами. Саме тому, що соціальна установка розглядалась як елемент структури особистості й одночасно як елемент соціальної структури, вона набула такого широкого визнання в соціальній психології. В ній вбачали ту пояснювальну категорію, вихідну одиницю («клітинку»), яка може подолати дуалізм соціального та індивідуального, визначити соціально-психологічну реальність в її цілісності. Приваблювало психологів у цьому понятті також його операційність, можливість вимірювати емпірично.

У загальному плані соціальна установка — це пояснювальне поняття для визначення суб'єктивних орієнтацій індивіда як члена групи (суспільства) на ті чи інші цінності. Ці орієнтації диктують індивідові певні, соціально прийнятні способи поведінки. Цим поняттям визначається один з найважливіших психологічних механізмів включення індивіда в соціальну систему, соціальна установка функціонує одночасно і як елемент психологічної структури особистості, і як елемент соціальної структури.

Складність та багатогранність поняття «аттитюд» є причиною його неоднозначного трактування. Розуміння природи соціальної установки, функцій, які вона виконує, визначається концептуальним підходом до її вивчення.

Узагальнюючи різні дефініції установки, Г.Олпорт визначав її як стан психонервової готовності індивіда до реакції на всі об'єкти чи ситуації, з якими він пов'язаний. Справляючи спрямовуючий і динамічний вплив на поведінку, установка завжди є залежною від минулого досвіду. Таке розуміння соціальної установки суттєво відрізняється від того, як її визначали У.Томас і Ф.Знанецький. Якщо в них аттитюд є дуже близьким до колективних уявлень, то для Г.Олпорта це вже суто індивідуальне утворення.

У всіх численних визначеннях соціальної установки виокремлені її головні функції. Визначення соціальної установки як готовності до дії, як передумови дії фіксує насамперед її регулятивну та випереджувальну функції.

У працях М.Сміта, Д.Брунера і Р.Уайта виділяються три функції аттитюда: 1) оцінки об'єкта — інформація, що надходить іззовні, співвідноситься з існуючими у людини мотивами, цілями, цінностями та інтересами; 2) соціального пристосування — аттитюд допомагає людині оцінити, як інші люди ставляться до соціального об'єкта; 3) екстерналізації (функція втілення) — установка стає «виразником» глибинних мотивів людини.

Подібні погляди висловлює і Д.Кац, який намагається інтегрувати уявлення про установку різних теоретичних напрямків. Він виділяє чотири функції аттитюда: 1) інструментальну (пристосувальну, адаптивну) — аттитюд допомагає збільшити винагороди і зменшити втрати і спрямовує суб'єкта до тих об'єктів, які слугують досягненню мети; 2) егозахисну — аттитюд сприяє розв'язанню внутрішніх конфліктів особистості, захищає людей від одержання неприємної інформації про саму себе і про значущі для неї соціальні об'єкти; 3) виразу цінностей — аттитюди дають змогу людині виразити те, що важливо для неї, і організувати свою поведінку відповідним чином; 4) організації знань — прагнення людини до смислового впорядкування навколишнього світу.

Подібну точку зору висловлює і Г.М.Андреева, яка пов'язує аттитюд із задоволенням певних важливих потреб суб'єкта і виокремлює наступні його функції: 1) пристосувальну (утилітарну, адаптивну) — спрямовує суб'єкта до тих об'єктів, які слугують досягненню мети; 2) функція знання — аттитюд дає спрощені вказівки відносно способу поведінки відносно конкретного об'єкта; 3) функція виразу (функція цінності, самореалізації) — аттитюд виступає засобом звільнення суб'єкта від внутрішньої напруженості; 4) функція захисту — аттитюд сприяє розв'язанню внутрішніх конфліктів особистості.

У ході дослідження аттитюду в його структурі було виокремлено когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) та поведінковий (конативний) компоненти. Соціальна установка, таким чином, почала розглядатися одночасно як знання суб'єкта про

предмет його відношення, як емоційна оцінка та певний намір — програма дій щодо конкретного об'єкта.

Одночасно з розробкою уявлень про структуру соціальної установки робляться висновки про якість самої структури: рівні інтенсивності, спрямованості, компактності, стійкості визначених компонентів. Деякі автори вбачають суперечність між емпіричним дослідженням соціальної установки як оцінного відношення та двома іншими її компонентами — когнітивним та поведінковим. Адже пізнавальний компонент (знання про об'єкт) вже включає певну оцінку об'єкта як корисного чи шкідливого, доброго чи поганого. Так само поведінковий компонент включає оцінку дії стосовно предмета установки.

Справді, в реальному дослідженні дуже важко відокремити в чистому вигляді когнітивний та поведінковий компоненти від оцінного (емоційного). Ця суперечність з'ясувалася під час дослідження так званого парадокса Р.Лап'єра — проблеми взаємозв'язку між аттитюдами та реальною поведінкою. Цікаво, що одна з найвідоміших його статей мала назву «Аттитюди проти дій».

До Р.Лап'єра взаємозв'язок між аттитюдами і реальною поведінкою взагалі не вивчався. Беззастережно бралася на віру твердження про їхній збіг. Дослідник виходив із припущення, що відповідь на запитання, задане господарям готелів і ресторанів, про їхню згоду чи незгоду прийняти та обслужити китайців, є об'єктивним критерієм їхньої поведінки щодо представників цієї раси. Результати дослідження змусили автора змінити своє припущення. Загальний висновок був таким: вербальні відповіді є нічим іншим, як вербалізованою реакцією на символічну ситуацію, що відрізняється від реальної ситуації взаємодії. Але дослідження Р.Лап'єра не тільки зруйнувало звичну аксіому взаємозв'язку соціальної установки і поведінки, але надовго послабило інтерес до її вивчення.

У 1969 році експеримент був повторений Аланом Уікером, але результати виявилися подібними. У зв'язку з цим постало цілком логічне запитання: «Чи поводять себе люди в житті так, як вони про це говорять?». Можна сформулювати це запитання й інакше: «Який зв'язок існує між відповідями на слово і тією реальністю, яку вона символізує?». Узагальнений висновок, зроблений дослідником: на основі установок, про які говорять люди, не можна передбачити їхню поведінку.

Невідповідність між установкою (вербальною поведінкою) і реальною поведінкою дослідники пояснювали тим, що характер відповіді залежить від ситуації, в якій перебуває досліджуваний суб'єкт. Виокремлюють три типи ситуацій:

1. Знеособлена ситуація, наприклад, лист, в якому є відповідне запитання. Ця ситуація диктує одноманітну поведінку — залишити лист без відповіді.

2. Частково особистий контакт (безпосередня або телефонна розмова). У цьому випадку відповіді будуть дещо різноманітнішими — від згоди до пошуків аргументів для відмови.

3. Безпосередня взаємодія (особистісна ситуація), коли відповіді будуть майже одноманітними: «прийmemo й обслуЖимо». Так поступово складалася думка про те, що прямого зв'язку між установкою та поведінкою немає. Потрібно було лише знайти допоміжні змінні, які вказували б на конкретну ситуацію. Такими змінними можуть бути норми, прийняті в групі, очікування, вплив референтної групи, риси особистості тощо.

Вчені, які були переконані у взаємозв'язку установок і поведінки, критикували організацію експерименту, проведеного Р.Лап'єром. Вони вказували на те, що відповіді були одержані лише від половини власників готелів. Не було інформації також про те, чи одна й та сама особа приймала китайців і відповідала на лист. Крім того, М.Рокіч висловив думку про те, що у людини може існувати одночасно два подібних аттитюда: безпосередньо на об'єкт і на ситуацію, пов'язану з цим об'єктом.

М.Рокіч одним із перших почав досліджувати ситуативні змінні і спробував за допомогою двох типів аттитюдів: «до об'єкта» і «до ситуації» подолати ускладнення, що виникають під час з'ясування психологічних характеристик аттитюдів і соціальних характеристик ситуації. Таким чином, парадокс Р.Лап'єра можна було пояснити тим, що існувало дві різні ситуації, а отже і два різні типи поведінки. У першому випадку важко було відмовити китайцям, яких супроводжує біла людина, але дуже легко було відмовити, даючи відповідь поштою. Висновки М.Рокіча про два типи установок підтвердили дослідження Р.Д.Майнерда.

Ще одну спробу пояснити розбіжності між установкою і поведінкою здійснили Л.Доб та М.Фішбайн. Установка розглядалася ними як схильність індивіда до реакції, засвоєна у процесі навчання. Зрештою Л.Доб довів, що індивід може засвоювати потрібні відповіді для кожної ситуації. І якби установка завжди позитивно підкріплювалася, було б більше відповідності між нею та поведінкою. М.Фішбайн підтвердив, що поведінка людини значною мірою перебуває під контролем змінних, які відрізняються від установки індивіда стосовно конкретного об'єкта, тобто змінних мотиваційного, нормативного, ситуативного характеру. Замість того, щоб передбачити вплив установки на поведінку, він виокремив протилежний зв'язок — вплив поведінки на установку. Інакше кажучи, його модель прогнозувала не поведінку, а поведінковий намір суб'єкта щодо реалізації певного акту. Цей намір стосувався саме дії, а не об'єкта — стимула установки.

Так у працях цих дослідників установка зовсім втрачає свій соціальний зміст і перетворюється на індивідуальну поведінкову реакцію, засвоєну за схемою «стимул—реакція».

Спроби подолати «індивідуалізм» соціальної установки були здійснені також у дослідженнях М.Сміта, Дж.Брунера, Х.Келмена. Розуміючи установку як стійку систему поглядів, уявлень, вони пов'язали її з потребою індивіда у збереженні чи розриві відносин з іншими людьми. Стійкість установки, на їхню думку, забезпечується або зовнішнім контролем, що виявляється у необхідності підкоритися іншим, або процесом ідентифікації з оточенням, або тим, що вона має для індивіда особистісне значення й інтерналізується ним.

Але й у цьому разі лише частково враховувалось соціальне, бо аналіз самої установки йшов не від соціуму, а від особистості. Крім того, коли наголос робиться на когнітивному компоненті структури установки, поза увагою по суті залишається її об'єктивний бік — цінність (ціннісне відношення). Адже у У.Томаса і Ф.Знанецького цінність виступає як об'єктивний бік установки, а сама установка індивідуальним (суб'єктивним) боком цінності. З усіх складових установки головну роль в її регулятивній функції відіграє саме ціннісний (емоційний, суб'єктивний) компонент, який пронизує когнітивний та поведінковий компоненти.

На нашу думку, подолати розбіжність соціального та індивідуального, установки і ціннісної орієнтації допомагає поняття соціальної позиції особистості, що поєднує ці компоненти. Ціннісна орієнтація є підґрунтям виникнення позиції, бо це той компонент структури особистості, який становить деяку вісь свідомості, навколо якої обертаються думки і почуття людини, і з огляду на яку розв'язується багато життєвих питань. Установка «повідомляє» позиції дійовий, активний момент, який виражає ставлення особистості на практиці, у вольовому акті, вчинку. Установка ситуативніша, ніж позиція, і предметніша, ніж ціннісна орієнтація.

Властивість ціннісної орієнтації виступати як установка (або система установок) реалізується на рівні позиції особистості, де ціннісний підхід сприймається як установчий, а установчий як ціннісний. Позиція є в цьому розумінні системою ціннісних орієнтацій і установок, що відображають активні вибіркові відносини особистості.

Еквівалентом динамічної структури особистості, ще більш інтегральним, ніж установка, Б.Д.Паригін вважає психічний настрій особистості, який включає як предметно спрямовані, так і безпредметні психічні стани. Ми згодні з тим, що психічний настрій є важливим структурним утворенням особистості, проте він не перебиває поняття позиції. Психічний настрій, так само як і ціннісна орієнтація, передують виникненню позиції. Тобто умовою виникнення позиції особистості є її оцінне ставлення і певний психічний стан (настрій), який надає позиції різного емоційного забарвлення — від глибокого песимізму і пригніченості до життєстверджуючого оптимізму й ентузіазму.

Установчо-позиційний (диспозиційний) підхід до структури особистості має свої особливості у концепції В.О.Ядова, де диспозиція — це комплекс зафіксованих у соціальному досвіді схильностей, готовності до певного сприйняття та оцінки умов діяльності, власної активності і дій інших, а також готовність до певної поведінки за цих умов. Тобто вона є дуже близькою до поняття установки (аттитюда).

Диспозиційна концепція розглядає диспозиції особистості як ієрархічно організовану систему з кількома рівнями:

— перший (нижчий) — елементарні фіксовані установки, без модальності (переживання «за» чи «проти») та когнітивних компонентів, формуються на основі вітальних потреб в найпростіших ситуаціях;

— другий — соціальні фіксовані установки, або аттитюди («відношення», згідно з В.М.Мясищевим) — складніші диспозиції, які формуються на основі потреби людини у спілкуванні, що здійснюється в малій групі;

— третій — базові соціальні установки, або загальна спрямованість інтересів особистості на конкретну сферу соціальної активності, мають трьохкомпонентну структуру і виражають відношення не стільки до певного об'єкта, скільки до певних більш значущих соціальних сфер;

— четвертий (вищий) — система ціннісних орієнтацій особистості на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, формуються на основі вищих соціальних потреб особистості і детермінована загальними соціальними умовами, типом суспільства, системою його економічних, політичних, ідеологічних і культурних принципів.

Головна функція диспозиційної системи — психічна регуляція соціальної діяльності та поведінки суб'єкта в соціальному середовищі. Кожний з рівнів диспозиції відповідає за регуляцію певного рівня поведінки.

Перший рівень регулює «поведінкові акти» безпосередні реакції суб'єкта на актуальну предметну ситуацію.

Другий рівень регулює вчинки особистості. Вчинок є елементарною соціально значущою «одиницею» поведінки. Доцільність вчинка виражається у встановленні відповідності між простою соціальною ситуацією і соціальними потребами суб'єкта.

Третій рівень регулює деякі системи вчинків, що утворюють поведінку в різних сферах життєдіяльності, де людина переслідує більш віддалені цілі, досягнення яких забезпечується системою вчинків.

Четвертий рівень регулює цілісність поведінки, або власне діяльність особистості. Цілепокладання на цьому рівні являє собою «життєвий план», важливим елементом якого виступають віддалені життєві цілі, пов'язані з головними соціальними сферами діяльності людини.

Така ієрархічна система є результатом усього попереднього досвіду і впливу соціальних умов. Вищі рівні здійснюють загальну саморегуляцію поведінки, нижчі є відносно самостійними, вони забезпечують адаптацію особистості за конкретних мінливих умов.

Розглянута концепція є спробою знайти взаємозв'язок між диспозиціями, потребами та ситуаціями, які теж утворюють ієрархічні системи.

Власне кажучи, ми не бачимо великої розбіжності між диспозиціями у В.О.Ядова та позицією особистості. Адже позиція і є системою поглядів, установок, уявлень, ціннісних орієнтацій стосовно умов власної життєдіяльності, які реалізуються в поведінці особистості. Важливим тут є те, що позиція — це власне, суб'єктивне відношення, пов'язане з оцінкою навколишньої дійсності та вибором оптимальної поведінки.

Позиція особистості як її суб'єктивна якість тісно пов'язана і багато в чому зумовлена об'єктивними параметрами життя людини — місцем у соціальній системі, структурі групи і тими правами та обов'язками, які відповідають цьому її стану. Єдність об'єктивного і суб'єктивного (статусу і позиції) в структурі особистості виявляється в її рольовій поведінці.

Перспективи подальших досліджень полягають в поглибленому вивченні теорії установки Д.М.Узнадзе та пошук можливостей її розвитку в соціальній психології.

Література

1. Коваленко А.Б. Соціальна психологія / А.Б.Коваленко, М.Н.Корнев – К.: Геопринт, 2006. – 400 с.
2. Узнадзе Д.Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе - СПб.: Питер, 2001. - 416 с.
3. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В.А. Ядов – Л.: Наука, 1979. – 265 с.